

ДО ПРОБЛЕМИ ГЕНЕЗИ СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКОГО ДІАЛЕКТУ —

Статтю присвячено окресленню меж давньої середньонаддніпрянської історико-культурної зони за свідченнями лінгвістики, історії, археології, етнографії і визначенню початку формування в ній середньонаддніпрянського діалекту.

Ключові слова: середньонаддніпрянська історико-культурна зона, ареал, ізоглосна стратиграфія, середньонаддніпрянський діалект.

Гене́за середньонаддніпрянського діалекту становить одне з найскладніших завдань української історичної діалектології. Гіпотези щодо походження цього говору, висунені в працях дослідників, починаючи від К. П. Михальчука (А. Ю. Кримський, В. М. Ганцов, М. Ф. Наконечний, Ф. Т. Жилко, Б. А. Шарпило, І. Г. Матвіяс, Й. О. Дзензелівський, Г. В. Воронич, А. М. Залеський, Г. П. Півторак, В. В. Німчук), є дискусійними й лише спонукають до пошуків спеціальної методики історико-діалектологічних досліджень, яка б забезпечувала їхню доказовість. Багато положень, що стосуються генези середньонаддніпрянського діалекту, залишаються на рівні припущень і здогадів, які необхідно підкріпити вагомими аргументами.

Комплексні дослідження, проведені в останні роки лінгвістами, археологами, етнографами, антропологами, засвідчують, що діалекти дописемної епохи можна виділити лише на підставі реконструкції давніх історико-культурних зон (ІКЗ). Вони становлять певну ареальну єдність, яку виокремлюють на підставі синтезу результатів у галузі наук, що досліджують історію людства. Основним методом реконструкції ІКЗ, на думку О. С. Герда, є аналіз та узагальнення матеріалів ареалогії, створення зведених карт, вивчення структури і характеру поведінки встановлених меж¹.

Глотогенетична проблематика вимагає від дослідника використання результатів порівняльно-історичних реконструкцій лише для тих одиниць, які незалежно від їхнього місця й значущості в мовній системі дозволяють виділити пасма ізоглос синхронних за часом поширення явищ. Тому найважливішим джерелом такого дослідження є матеріали лінгвістичної географії, для генетичної інтерпретації яких необхідне використання фактів історії, археології, етнографії². Його об'єктивність визначає накладання ізоглос на історико-археологічні межі, синхронні щодо часу

¹ Герд А. С. Очерк исторической диалектологии Верхней Руси : История ландшафта.— СПб., 2001.— С. 5–6.

² Образование севернорусского наречия и среднерусских говоров.— М., 1970.— С. 41; Горшкова К. В. Историческая диалектология русского языка.— М., 1972.— С. 69–147; Хабургаев Г. А. «Изогlossная стратиграфия» — основа локализации и хронологизации языковых изменений // Лингвогеография, диалектология и история языка.— Кишинев, 1973.— С. 192–201.

формування засвідчених мовних особливостей. Якщо такий збіг достатньо обґрунтований, то це дозволяє з'ясувати ізоглосну стратиграфію, тобто зв'язок ізоглосних ланок із соціально-історичними процесами окремих періодів³. Як робочий інструмент дедуктивно можна подати зведену таблицю-матрицю з міждисциплінарними свідченнями для експлікації ІКЗ. І хоч виокремлення ІКЗ ще не дає розв'язання проблем етнічної історії, однак воно є підставою, щоб твердити про демогенез, тобто першу початкову ланку етногенетичного аналізу. На думку О. С. Герда, на певній стадії дослідження можна буде виділити історико-культурні типи (ІКТ) та інтерпретувати їх уже з етнічного погляду⁴.

Спроби такого розв'язання проблеми генези середньонаддніпрянського говору ускладнюють нерозробленість методологічної бази генетичних досліджень у діалектології, відсутність синтетичного докладного аналізу пам'яток із Середньої Наддніпрянщини, високий ступінь умовності їхніх свідчень та суміжних з лінгвістикою галузей наук. Надійнішим підґрунтям для генетичного дослідження може бути системний синхронний опис окремих структурних рівнів середньонаддніпрянського діалекту в ареалогічній проекції. Докладне вивчення фонетичної і фонологічної систем цього говору, опрацювання матеріалу з великої кількості говірок (346) за структурами вокалізму і консонантизму дозволили увиразнити його ареалогічну характеристику, виявити фонетичні і фонетичні риси, що характеризують середньонаддніпрянський діалект як систему та периферійні явища, з'ясувати його внутрішню диференціацію, уточнити зовнішні межі. Крім цього, встановлено відношення сучасного стану фонетики й фонології середньонаддніпрянських говірок і модельованої рефлексії праслов'янських голосних і приголосних звуків⁵.

Ареал середньонаддніпрянського діалекту виявлено шляхом регіонального картографування (створено 64 карти, серед яких 38 аналітичних, де представлено 121 явище та 42 процеси, та 26 синтетичних) і рекартографування матеріалів «Атласу української мови» (АУМ). Цей ареал окреслюють власне зональні ізоглоси, окремі з яких сягають на півночі середньо- і східнополіського діалектів. На заході ареал обмежують басейни річок Росі і Гнилого Тікича, а на півдні ізоглоси ступінчасто пролягають південніше Росі до басейну р. Тясмин. Характерними для цього мовно-територіального утворення є такі фонетичні і фонологічні явища: реалізація фонему /и/ в наголошеній і ненаголошеній позиціях звуком [и]; реалізація фонему /е/ в ненаголошеній позиції звуком [и], рідше [e^н], [и^н] перед складом з [і] чи поєднаний з м'якими приголосними; реалізація фонему /е/ перед складом з наголошеним [е] звуками [а], [e^н], [a^н]; реалізація фонему /а/ звуком [а] в усіх позиціях; збереження опозиції /о/ : /у/; відсутність приставного [в]: *ухо*, *уз* ⁴*куй*, *уж*, *улиц* 'а; відсутність приставного [г]: *о'р'іх*; збереження опозиції /р/ : /р'/ у середині слова; парадигматичні структури шиплячих /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /дж/ : /дж'/, /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /дж/ : /дж'/; парадигматична структура шиплячих /ж/ : /ж'/, /ш/ : /ш'/, /ч/ : /ч'/, /дж/ перед [а] (< *е, рідше *а); опозиція фонем /л/ : /л'/; лексикалізовані випадки руйнування опозиції передньоязиковість : задньоязиковість /т'/ : /к'/: *'к'істо*, *к'існий*; чергування /д/ — /ж/ у дієслівних формах 1-ї особи однини теперішнього часу: *хо'жу*, *си'жу*, *бу'жу*, реалізація сполуки [мй] (< *м'): *м'йасо*, *м'йак'і*⁶.

³ Хабургаев Г. А. Об условиях междисциплинарного подхода к решению проблем славянского этногенеза // Полесье и этногенез славян : Предварит. материалы и тез. конф. — М., 1983. — С. 10.

⁴ Герд А. С. Введение в этнолингвистику. — СПб., 1995. — С. 49–54.

⁵ Мартинова Г. Середньонаддніпрянський діалект / Фонологія і фонетика. — Черкаси, 2003. — С. 259, 262. — К. 35.

⁶ Там же. — С. 254–256. — К. 32, 33.

Як показало вивчення карт ізоглос, контури середньонаддніпрянського ареалу приблизно збігаються із зоною побутування архаїчних слов'янських гідронімів, а також історичними, археологічними й етнографічними межами. Зокрема, вони приблизно накладаються на межі території давньої ІКЗ східних слов'ян «Руська земля», яку виділено за археологічними матеріалами VI–VII ст. та локалізацією найважливіших знахідок скарбів VI–VII ст.⁷ Крім цього, середньонаддніпрянський ареал приблизно відповідає зоні поширення археологічних культур різних періодів (зарубинецької, черняхівської, київської, пеньківської), які представлені на Київщині і Черкащині пам'ятками вздовж Дніпра від гирла Ірпеня до гирла Росі та Тясмину⁸. П. М. Третьяков відзначав, що звичай білити крейдою внутрішні і зовнішні стіни житла (згодом — одна з найхарактерніших етнографічних ознак класичної української хати) був поширений у II ст. до н. е. серед слов'янського населення зарубинецької культури в ареалі правобережного Лісостепу від Полісся аж до сучасного Канева⁹. Цю ж територію окреслює й ареал, що репрезентує етнічну ознаку полян у поховальному обряді — могили з тілопокладеннями в ямах¹⁰. Слов'янські поселення VI–VII ст., виявлені в зоні лісостепу і частково в південній частині лісової зони, мали напівземлянковий характер, який зберігався тут упродовж шести століть; у X–XI ст. цей тип житла навіть просунувся далі на північ. Лише з XII ст. відбувається наступ північного типу надземного житла. У XIII ст. напівземлянкові житла повністю збереглися лише в Середній Наддніпрянщині¹¹. Зауважимо, що О. М. Трубаčov, аналізуючи гідронімію Правобережної України, показав на карті архаїчні слов'янські гідроніми, поширені на південь від р. Уж, притоки Тетерева, до середньої течії Дніпра, приблизно до р. Рось¹². І. М. Железняк виявила, що гідронімія басейну Росі має унікальну безперервність від давніх індоєвропейців до назв, утворених на ґрунті сучасної української мови¹³. У перспективі ці та інші свідчення різних наук можуть стати основою для визначення ІКТ та побудови таблиці-матриці.

З метою повнішого вивчення структури діалекту і виявлення характеру поведінки мовних одиниць у встановлених межах кожному релевантному явищу середньонаддніпрянського говору даємо лінгвогеографічну характеристику в загальноукраїнському контексті, з'ясовуємо особливості реалізації, розглядаємо внутрішню історію його розвитку, встановлюємо відносну хронологію за писемними пам'ятками.

Однією з диференційних особливостей середньонаддніпрянських говірок є збереження опозиції твердість : м'якість /р/ : /р'/. Ця риса характеризує не лише досліджувані говірки, а й ті, що сформувалися на їхній основі — слобожанські та степові. Згідно з АУМ, збереження опозиції /р/ : /р'/ у середині слова властиве більшості середньонаддніпрянських говірок, лише в північній їх частині в кількох позиціях відбувається нейтралізація протиставлення за рахунок диференційної ознаки (ДО) «м'якість». У північних і частині південно-західних говірів звук [р] твердий; у діалектах карпатської групи він зберігає палатальність пе-

⁷ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. — М., 1982. — С. 70–72, 82–83; Атлас української мови : В 3 т. — К., 1984. — Т. 1. — К. IV.

⁸ Рыбаков Б. А. Знач. праця. — С. 16–86; Березанська С. С., Максимов С. В. Заселення Київського Полісся / Археологічні культури і питання етнічної історії // Київське Полісся. — К., 1989. — С. 14.

⁹ Третьяков П. Н. По следам древних славянских племен. — Ленинград, 1982. — С. 36.

¹⁰ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К., 1972. — С. 97–105.

¹¹ Раппопорт П. А. Картографирование типов древнерусских жилищ // Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. — Ленинград, 1974. — С. 223–226.

¹² Трубаčov О. Н. Названия рек Правобережной Украины. — М., 1968. — С. 268–269.

¹³ Железняк І. М. Рось і етнолінгвістичні процеси середньонаддніпрянського Правобережжя. — К., 1987. — С. 153.

ред [а], у гуцульських, покутсько-буковинських і наддністрянських говірках [р'] м'який перед [е], [и] з [а] (< *е) незалежно від наголосу. У крайніх західнополіських говірках опозиція /р/ : /р'/ зберігається лише перед наголошеним звуком [а]¹⁴.

Матеріали картографування середньонаддніпрянських говірок переконують у збереженні опозиції /р/ : /р'/ у середині слова в центральній, східній і південній зонах досліджуваних говірок перед голосними різних рядів і підняття. Лише в окремих говірках зафіксовано лексикалізовані форми з твердим [р] замість м'якого. У північній зоні засвідчено говірки зі спорадичною нейтралізацією опозиції /р/ : /р'/ за рахунок ДО «м'якість» та зникнення цієї ознаки перед голосним заднього ряду [у], рідше [а]. Для західної зони досліджуваних говірок (східно-подільських і східноволинських) властиве послідовне ствердіння репрезентантів м'якої /р'/¹⁵. Релевантною для нейтралізації протиставлення /р/ : /р'/ у всіх досліджуваних говірках виявилася позиція перед приголосним: *верх, вер'ба*, але *'Хар'к'ів* та в частині з них позиція кінця слова: *ко'сар, 'сахар, ба'зар, го(а)н'чар*. Нейтралізація протиставлення /р/ : /р'/ у кінці слів характерна для південної частини правобережних і лівобережних середньонаддніпрянських говірок, окремих слобожанських, східних і південних степових. Ареал збереження м'якості [р'] у кінці слів АУМ фіксує також у гуцульському й покутсько-буковинському та спорадично — у західнополіському діалектах¹⁶. Така ареальна характеристика реалізації протиставлення /р/ : /р'/ в українському діалектному континуумі загалом та в середньонаддніпрянському говорі зокрема, очевидно, зумовлена історією розвитку дистрибуції /р/, /р'/.

Процес диспалаталізації приголосних [р], [ж], [ч], [ш], [ц] відбувався насамперед у північній частині південноруського ареалу, на що вказує його поширеність у сучасних говірках білоруської мови, північному наріччі української. Г. П. Півторак визначає час його виникнення дописемним періодом, датуючи VIII–IX ст.¹⁷ Ю. В. Шевельов відносить ствердіння [р'] у східно- і середньополіському діалектах до середини XI ст., коли це явище знайшло відображення в пам'ятках¹⁸. Центром його іррадіації були, очевидно, говірки деревлян, північних волинян і дреговичів, які на той час, ймовірно, становили єдиний етнокультурний і близькоспоріднений діалектний масив, що підтверджується багатьма спільними діалектними рисами. У південно-західних говірках цей процес відбувся набагато пізніше внаслідок іррадіації цього явища з північного наріччя¹⁹. Ю. В. Шевельов виділяв у південно-західному наріччі карпатські говори з первісною дистрибуцією /р/, /р'/ та галицько-буковинські й волинсько-подільські, у яких диспалаталізація /р'/ відбулась у середині XV–XVI ст. У південно-східних говірках, на думку дослідника, не було внутрішньо вмотивованого ствердіння фонем /р'/, оскільки тут відбувалося змішування північних і південно-західних (подільських і карпатських) діалектних рис²⁰.

За свідченням давньоруських пам'яток, диспалаталізація [р'] спочатку відбулась перед голосними заднього ряду [у] та [а], а вже потім охопила всі інші

¹⁴ Атлас української мови : В 3 т. — К., 1984. — Т. 1. — К. 126; 1988. — Т. 2. — К. 115, 116; 2003. — Т. 3. Ч. 1. — К. 19; Ч. 2. — К. 24.

¹⁵ *Мартинова Г.* Знач. праця. — С. 180–189. — К. 26.

¹⁶ Атлас української мови. — К., 1984. — Т. 1. — К. 126, 130; 1988. — Т. 2. — К. 117; 2003. — Т. 3. Ч. 2. — К. 26; Ч. 3. — К. 18.

¹⁷ *Півторак Г. П.* Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. — К., 1988. — С. 155–158.

¹⁸ *Шевельов Ю.* Історична фонологія української мови. — Х., 2002. — С. 253.

¹⁹ *Півторак Г. П.* Знач. праця. — С. 157–158.

²⁰ *Шевельов Ю.* Знач. праця. — С. 810–813.

позиції²¹. Підтвердженням цього є й дані сучасних середньонадніпрянських говірок. Зокрема, у деяких північних середньонадніпрянських говірках звук [p'] майже послідовно втрачає м'якість у позиції перед [y], зрідка перед [a], тоді як перед іншими голосними він зберігає м'якість. В окремих говірках спостерігаємо лише спорадичну репрезентацію /p'/ звуком [p]: *пови'черайиши, на'л'ікара, л'ікаром, ва'ру, ку'ру, ви'чера, на'ві'роуц'і, дру'чечки, гору'ват', догово'райц'а* тощо²². Лінгвогеографічні матеріали переконливо засвідчують, що у північних середньонадніпрянських говірках та перехідних до середньополіських ствердіння відбувалося непослідовно. Так, за АУМ, у говірках, що знаходяться східніше й північніше ізолінії від впадіння р. Прип'ять — м. Ірпінь — м. Фастів — м. Біла Церква — с. Щербашинці Богуславського р-ну Київської обл. — с. Сотники Корсунь-Шевченківського р-ну — м. Канів — с. Софіївка Золотоніського р-ну — с. Малі Канівці Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. — с. Чевельча Оржицького р-ну Полтавської обл. — с. Кононівка Драбівського р-ну Черкаської обл. — трохи східніше міст Прилуки, Конотоп, Шостка до межі з російською мовою, крім говірок західніше р. Снов, засвідчено наявність м'якого [p'] в окремих позиціях перед [a] та [y]. На жаль, конкретних словоформ не наведено, хоч у коментарі до к. 126 зазначено, що картографування здійснено за протиставленням словоформ *рад'іс'т' : по'радок, разом : гр'аз'* та фонетичних варіантів лексем *зав'іп'уха, кр'ук, кр'учок*²³. Це, ймовірно, зумовлено тим, що діалектна система північних полян, підтримувана наявністю опозиції /p/ : /p'/ у південних полян, чинила опір ствердінню [p'], яке поширилося на говірки деревлян. Саме тому в говірках, які зберегли м'якість /p'/, розвинулася всупереч північній тенденції до її диспалаталізації гіперична м'якість [p'], тобто заступлення етимологічного твердого [p] м'яким [p']: *гр'ад, p'ама, гр'а'ниці'а*. Ареал гіперичного [p'] перед [a]: *p'ама, гр'ад, гр'а'ниці'а* приблизно накладається на зону зі збереженням опозиції /p/ : /p'/ перед [a] (< *ε). Ізофона, що репрезентує [p'] у лексемі *гр'а'ниці'а*, проходить південніше: приблизно від р. Сейм до умовної лінії Прилуки — Канів — с. Слобода Кагарлицького р-ну Київської обл. — Бородані Богуславського р-ну Київської обл., далі вона збігається з ізофоною, що репрезентує збереження опозиції /p/ : /p'/ перед [a]²⁴.

Давньоруські пам'ятки відображають складну боротьбу двох тенденцій: з одного боку, збереження давньої м'якості [p'], а з другого — його ствердіння, що виявляється в наявності в них складів *-рю* та *-ру, -ря* та *-ра*, що легко плутались: *царю* і *цару, кумира* і *кумиря*²⁵, *вечера* і *вечеря, Науходоносору* і *Навходоносору*²⁶. А. Ю. Кримський відзначав у давніх пам'ятках твердий і м'який [p], як і в мовленні сучасної йому Київщини, де помітна тенденція вимовляти [p'] «твердувато», тобто в окремих випадках його замінює твердий [p], що й засвідчують пам'ятки. Написання твердого [p] замість м'якого трапляється частіше перед голосним [y], як і в деяких сучасних північних середньонадніпрянських говірках. Поряд із формами зі ствердим [p] перед [y] та [a] виявляються й варіанти зі збереженням м'якого [p']. Також у збірниках Святослава знаходить яскраве відображення процес гіперичного м'якшення етимологічно твердого [p],

²¹ Пивторак Г. П. Знач. праця.— С. 156.

²² Мартинова Г. Знач. праця.— С. 180–189.— К. 26.

²³ Атлас української мови.— К., 1984.— Т. 1.— К. 126.

²⁴ Там же.— Т. 1.— К. 127, 128.

²⁵ Кримський А. Ю. Твори : В 5 т. Мовознавство. Фольклористика.— К., 1973.— Т. 3.— С. 262.

²⁶ Крымский А. Е. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья.— М., 1907.— Т. 1–2. Вып. 1.— С. 86.

що є свідченням опору системи, у якій опозиція /р/ : /р'/ зберігалася²⁷. О. С. Мельничук не виділяв у Київському літописі наявності м'якого [р'], однак у наведеному дослідником матеріалі цей звук є досить часто, іноді поряд з твердим: *спратавше* 289 і *спратавше* 683, *израдивше* 691, *изнарадивше* 691, *гразокъ* 438, *Червну* 286, *израдныж* 581, *творьца* 584, *к Володимеру* 287 і *к Володимерю* 288, 687, *къ Володимѣрю* 589, *ко Рюरिकови* 681, 684, 689, *к Рюरिकови* 687, 693, *с Рюрикомъ* 690, *Рюрикомъ* 682, *зраще* 585²⁸. У київських графіті XI–XIII ст., виявлених С. О. Висоцьким, також зафіксовано м'який [р']: *феврара*, *цѣсара* (XI ст.), *м(ѣса)ца декѣмбра*, *м(ѣса)ца октабра*, (кінець XI — початок XII ст.), *м(ѣса)ца єнара*, *Володимираа*, *се Григоріє (Ю)рьєвичъ* (II половина XII ст.)²⁹ *створю*, *лазорь*, *декабра* (XIII ст.)³⁰. Упродовж XIII–XIV ст. відображення ствердіння [р] стало певною правописною традицією, оскільки ця риса була характерна для говорів білоруської мови, адже давня літературна мова була державною мовою в Литовському князівстві. Очевидно, у цей час стверділий [р] утвердився в південно-західних говорах української мови, риси яких проникали в тодішню книжну мову. Саме тому в пам'ятках XVI ст. із Середньої Наддніпрянщини — описах Київського, Канівського й Черкаського замків виявляються написання окремих слів із твердим [р]; під впливом середньонаддніпрянських говірок засвідчено написання окремих слів то з [р'], то з [р]: *монастыра*, *монастиря*, *монастирю*, *Севрукъ*, *Севрюкъ*, *курачое*, *курачое*³¹, *Григоря*, *пушкаря*³². В описі Канівського замку [р'] зафіксовано частіше, ніж в описі Черкаського замку, причому не тільки в середині, а й у кінці слова: *курачое*, *государь* (93), *гусадаря* (99), *монастырю* (8 раз), *монастыру* (99), *монастыря* (98–105, 5 разів), *монастырь* (97), *шинкаръ* (105)³³. Читання щодо відображення м'якого [р'] спостерігаємо в описі Київського замку: *пушкаръ* (107), *монастыря* (107), *на речце Кудравцы*, *круковъ*, *пушькаръ* і *пушькаръ* (110), *з рядовницъ* (111), *писара*, *Севръукъ* (115–116, 10 разів), *манастыря* (116, 120, 4 рази), *прячеть*, *монастир* і *монастырь* (118), *прятати*, *на косарей* (119)³⁴. У пам'ятках XVII–XVIII ст. з лівобережних середньонаддніпрянських говірок І. О. Варченко виявив твердий і м'який [р'], відзначивши, що в говірках того часу диспалаталізований [р] траплявся частіше порівняно із сучасними: *уряду*, *оручи*, *Харко*, *гончара*, *Бондарь* і *Бондар*, *трох*, *овчара*, *у Ператинѣ*, *Пиратинѣ*, *Перятина*, *писаря*, *тепер* і *теперь*, *пустиря*, *монастиря*. Свідчення пам'яток XIX–XX ст. майже повністю відповідають фактам із сучасних говірок: *хитряк*, *сіряку*, *тръох*, *манастирь*, *Мгаря*, *шинкаря*, *шинкарь*, *ратуйте*, *горять*, *Мотря*, *рядно*, *гряница*, *рятуйте*, *царю*, *вечеряти* та ін.³⁵

Отже, сучасні лінгвогеографічні дані, писемні пам'ятки засвідчують збереження опозиції /р/ : /р'/ у середньонаддніпрянському говорі на противагу північним і південно-західним діалектам. Цю давню рису середньонаддніпрянські го-

²⁷ Кримський А. Ю. Твори.— Т. 3.— С. 262; Крымский А. Е. Украинская грамматика для учеников высших классов...— С. 86–87.

²⁸ Мельничук А. С. О языке Киевской летописи XII века // IX Міжнародний з'їзд славістів : Слов'янське мовознавство [Доп.].— К., 1983.— С. 121–135.

²⁹ Висоцький С. О. Київська писемна школа XI–XII ст.— Л. ; К. ; Нью-Йорк, 1998.— С. 135, 145, 148, 154, 155, 187.

³⁰ Висоцький С. А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI–XIII вв.).— К., 1986.— С. 82, 94, 100.

³¹ Жилко Ф. Т. Середньонаддніпрянські говори (деякі їх особливості і територія поширення) // Середньонаддніпрянські говори.— К., 1960.— С. 15.

³² Тимошенко П. Д. Із спостережень над мовою описів українських замків 1552 р. // Праці XII Республіканської діалектологічної наради.— К., 1971.— С. 399.

³³ Описание Каневского замка // Архив Юго-Западной России.— К., 1886.— Т. 1. Ч. 7.— С. 78–105.

³⁴ Там же.— С. 106–122.

³⁵ Варченко І. О. Лубенські говірки і діалектна суміжність.— К., 1963.— С. 208–209.

вірки не втратили, напевне, тому, що на час активного поширення ствердіння [r] цей ареал був відірваний від активного політичного й культурного життя. До того ж проміжною ланкою, що уповільнювала цей процес, виявившись лише в окремих позиціях, релевантних для втрати ДО «м'якість», були північні середньонаддніпряньські говірки, піддрунтям яких, ймовірно, було мовлення північних полян. Відігравши роль своєрідного буфера, вони уповільнили й зупинили процес ствердіння [r'] і його поширення в говірки південних полян. Додатковим чинником, який сприяв збереженню м'якості /r'/, стало також те, що ця фонема була членом функціонально навантаженого корелятивного протиставлення приголосних за твердістю — м'якістю, і її ствердіння вело до небажаної з погляду комунікативно-виражальних властивостей мови втрати однієї опозиційної пари³⁶. Пізніший вплив діалектів південно-західного наріччя відбився у середньонаддніпряньських говірках лише наявністю спорадичних форм зі стверділим [r].

Ареал збереження м'якого [r'] у середині слова в усіх позиціях (у центральній зоні), а також характер поширення цього звука в північних середньонаддніпряньських говірках є, на нашу думку, аргументом проти думки, висловленої Ю. В. Шевельовим. Дослідник уважав, що м'який [r'] був занесений на південно-східні землі вихідцями з Поділля та Наддністрянщини, де до XVI ст. він ще зберігав м'яку вимову³⁷. Однак якщо ствердіння [r'] відбулося на Волині, Наддністрянщині й Поділлі в XV — на початку XVII ст., то чому нові переселенці не принесли цієї риси у слобожанські й степові говірки, які, за Ю. В. Шевельовим, сформувались у XVIII ст. Очевидно, диспалаталізація перемогла б тенденцію до збереження м'якого [r'], яку нівелювали також вихідці з півночі. Той факт, що м'який [r'] у середині слова регулярно функціонує в усіх середньонаддніпряньських говірках і більшості слобожанських і степових, свідчить про те, що збереження давньої м'якості й напівм'якості в них є досить сильною тенденцією. Напевне, її підтримує система середньонаддніпряньського говору, у якій збереження м'якості фонем є однією з релевантних ознак.

Аналіз і узагальнення матеріалів ареалогії, створення зведених карт, зіставлення лінгвістичних, історико-археологічних та етнографічних меж, з'ясування еволюції мовних явищ, які характеризують досліджуваний ареал, дають підстави для виділення середньонаддніпряньської історико-культурної зони. Початком її формування слід уважати, напевне, VI–VII ст., про що свідчить комплекс міждисциплінарних матеріалів.

(Черкаси)

H. I. MARTYNOVA

ON A PROBLEM OF THE GENESIS OF THE MIDDLE-DNIEPER DIALECT

This paper devotes the outline of bounds an ancient Middle-Dnieper historical-cultural zone by evidence of linguistic, history, archeology, ethnography and determination of forming in the Middle-Dnieper dialect.

Key words: Middle-Dnieper historical-cultural zone, areal, isoglossical stratygraphy, Middle-Dnieper dialect.

³⁶ Залесский А. Н. Специфика диспалаталізації шипящих в юго-восточном наречии украинского языка // Общеславянский лингвистический атлас : Материалы и исслед.— М., 1985.— С. 162.

³⁷ Шевельов Ю. Знач. праця.— С. 810–813.